

יהודה ליב ליבאנדה

א

תקופה שלמה בחיי היהודים ברוסיה, צערם ועניים, תקוותיהם וחלומותיהם, פרכוסיהם ונסיונותיהם להסיר מעליהם את כבלי הגיטו המר ולצאת לחופש המזהיר — באחת, כל השינויים שנתהוו במצבו החמרי והרוחני של היהודי, החל משנות הששים ואילך, קשורים ואחוזים בשמו של הסופר וחווה החזיונות לעמו י. ל. ליבאנדה.

אחרי המפלה הגדולה שנחלה רוסיה על שדה המלחמה בקרים, נגלה מיד לפני העולם הנאור כל הרקבון הפנימי של ממלכה זו, עד שאוהביה היותר מסורים לא יכלו לכסות עוד על מומיה הנפסדים. אף הפייטן הסלאבופילי חומיאקוב, זה שהעריץ את עברה של רוסיה, היה מוכרח להודות בפומבי, כי לא הכל שם כשורה, „כי מוסדותיה הממשלתיים מלאים חמס ותועבה וחייה הפנימיים — עבדות נצחת, שקר ותרמית“.

הממשלה הרגישה פתאום בהתמרמרות החשאית של נתיניה המשועבדים ופחד תקפה מפני התוצאות הרעות. מתחילה „שעת רצון והתחדשות“, שעת התעוררות בחיים המדיניים והחברתיים הכלליים. האכרים משתחררים מתחת עול מעניהם, בתי-ספר מתרבים ונפתחים גם בשביל השדרות הנמוכות של הציבור הרוסי, ויחד עם זה מתבלטת שאיפה כבירה לחיים אזרחיים משופרים וחפשים. מתגלה בעוז הצורך ההכרחי בתיקונים חברתיים. מובן שמעולם לא עברו התיקונים האלה ברוסיה הצארית את הגבול הקצוב, הם לא השתרעו „מעבר לחוט הסיקרא“ ולא הגיעו עד לידי יסודי „החירות והשוויון“ שהתגשמו בחיים הציבוריים בארצות המערב. אולם התחלה נעשתה והמעבר הפתאומי מחושך מנודה לדמדומי שחר, מעבדות גמורה להקלות מדומות, היה די לפקוח עיני רבים וגם לזעזע את דעת הקהל על העוול הגדול הנעשה למועט היהודי במדינה. הממשלה היתה מוכרחת להעמיד על הפרק גם את שאלת-היהודים הארורה, אם כי ל א ב כ ל ת ק פ ה ו מ ר י ר ו ת ה .

עוד בשנת 1856 הגיש השר הליבראלי-למחצה, הגראף קיסיליב, שהיה ראש הוועד היהודי בימי ניקולאי הראשון, הרצאה מפורטת לאלכסנדר השני בדבר הטבת מצב היהודים במדינה. בהרצאה זו משתדל קיסיליב להעיר את "הוד מלכותו" על ההפסד הרב שמביאים החוקים המגבילים את היהודים למצב הכללי של הארץ, "כי ההגבלות הזמניות עוצרות בעד התבוללות היהודים עם התושבים הכלליים וחוסמות את הדרך לטמיעה גמורה". ההרצאה עשתה, כנראה, רושם ופקודה יצאה לבקר את החוקים המיוחדים ולהתאים אותם אל המטרה של אותה ההתבוללות, "עד כמה שהמצב המוסרי של היהודים מכשירם לכך".

לא פה המקום לעמוד על כל אלו המסקנות שמיצו מפרשי הפקודה ומפרשי מפרשיה מן המלים האחרונות שבה. אך די להעיר, כי המלים הפשוטות לכאורה הניחו, לפי דעת היסטוריונים של התקופה, את היסוד לחלוקה המגוחכה של "מועילים ובלתי-מועילים ובחירים ואי-בחירים" בחברה היהודית הרוסית. הראשונים, בעלי השכלה, הצלחים, מהירי הטמיעה וקלי הקליטה, נהנים מזכויות מיוחדות, והאחרונים, העם העמל והעובד, נשארים במצב הלחוך והדחוק גם להבא.

ככה נגעו התיקונים החדשים גם בהשכלתם של היהודים והאחרונה קבלה אז דחיפה עצומה לפנים, לרגלי התחיה הכללית במדינה. צלם הבלהות של הסתה לשמד, ירושת ימי ניקולאי, חלף, התמיכה לבוגדים ומומרים נתבטלה, ואל בתי-הספר של הממשלה נכנסו עתה לא מתוך אונס, אלא מתוך רצון פנימי להתכשר לחיים החדשים הזורמים במדינה. במבואות הצרים של הגיטו היהודי התחילה מורגשת תסיסה חיה. הלבבות החמים דופקים בחזקה. הדמיונות הנלהבים רוקמים מראות-פלא של עתיד מזהיר. הישן נפגש בחדש — ומלחמה מתחוללת. כל צעיר ורענן בוער ושואף לקרב. הדגל מורם וכולם מחכים למפקדם ומנהיגם...

ב

ליבאנדה נעשה למנהיג הנוער היהודי של התקופה. הוא טרם ידע בעצמו את תכסיסי הקרב, גם לא פקד את אנשי חילו ולא תיכן את רוחם. הם עוד היו מפוזרים במרתפים וצפונים על הגגות ובמסתרים היו לוטשים את כלי-זינם על סדני הפילוסופיה והשירה הגרמנית וטוויים את מטווה

העתיד של עמם. אולם חושו הציבורי של ליבאנדה היה עדין ודק, מיתרי לבו ערים ומתוחים עד כי מרחוק הרגיש את דפיקות לבם של בני הנעורים, חש בצערם.

במכתבו הראשון ל"השחר" הרוסי של רבינוביץ, כלי הביטוי לצעירי הדור, אנו מכירים את הלוחם החדש, המתמרמר נגד העלבון והירידה המוסרית של עמו. רגש גלבב וחם, פאתוס מלהיב ושנאה לישן ולנובל, ועל כולם מרדות מרעמת ותוכחת הרס ל"קברניטי" האומה. בעיקר הדבר, כיוונו של המכתב הוא — העדה המינסקאית וסדריה המקולקלים, ברם הקוים של החיים בעיר ההיא היו משותפים לכל היהדות הרוסית של אותו הדור — אופק צר של מחשבה משעממת, עניות מנוולת, חנוונות פעוטה ועסקי פרוטה מצומצמים. אנשים טובעים בזוהמה ושקועים בחלאה מחסרון מרחב ואויר. "ובני-אדם אלו עדיין מאמינים בחטיבתם ובחירתם... צריכים לעורר בקרבם רגש של הכרה עצמית, שאיפה לטוהר וליופי, תשוקה לחיי עבודה ומלאכה ותיאבון לדעת"...

המכתב הרגשני והעז הזה, שעדיין נכתב בזהירות, היה היריה הראשונה בשממון הסביבה. מעברים שונים נתקבלו ידיעות על הרושם שעשו ביטויי-חום וניבי-רגש של הסופר המתחיל. הצעירים התגעשו ובמחנם הורגשה מעין שמחה על הגבור המעפיל שנספח לדגלם. העדה המינסקאית התעוררה ושלחה מחאה נמרצה נגד הסופר החצוף. בשביעת-רצון מיוחדת היא מציינת, כי גם בקרבה ישנם סוחרים ישרים, "המכובדים גם בעיני הנוצרים", ואת "הבטלנות הלימודית", שהרים ליבאנדה על הנס, היא מתאמצת להצדיק באמתלות שונות — ובאחרונה היא נותנת עצה טובה "לפרחח שלא נתבגר כראוי", ללכת בעקבות חכמי המערב ולהקדיש את עתו לחכמת ישראל...

אחרי המכתב הראשון בא השני והוא עוד יותר מלוטש וחרוף, יותר דקרני וארסי. פה לא נזהר כבר הכותב בלשונו ולא התגבר על קצפו העז. הוא תובע את עלבון עדתו בקול רם, בוחש ומחפש לו אנשים טובים ומעמידם לשירותו להציל כבוד האומה כולה.

לנו בני הדור, שעבר דרך צינורות של מהפכות וזעזועים כלכליים, פוליטיים ומוסריים, זר כל אותו הפולמוס הספרותי והביטויים הנפוחים על "הבערות והחושך" ועל שמש ההשכלה המופיע בהדר גאונו וכל יתר הקריאות הפאתיטיות הממלאות את המכתבים. אבל לצעירים ההם, שכאמור, הגג

והמרתף שמשו להם בית-הספר הראשון שספגו בו את ידיעותיהם על העולם והחיים, — להם היה מכתבו של ליבאנדה כעין גילוי. זה היה ביטוי לשאיפותיהם הכמוסות ותכנית מסוימה למפעליהם בעתיד.

שני המכתבים הנזכרים כאילו מציינים ומדגימים את דרכו של ליבאנדה בתור מספר, הבא לתאר את חיי בני עמו בשפה הרוסית. המלחמה הפנימית ברחוב, עקשנותם של „מורדי האור“ ופרסום „נצחונותיהם“ של הצעירים — זה יהא בקרוב הנושא העיקרי של יצירותיו. אולם שדה החזיון הזה היה עדיין מוגבל וצר, שאיפות הנוער עוד לא קיבלו צורה מסוימה ונטיותיו הנפשיות אי-ברורות גם לו עצמו. רעיונות ערטילאים היו מרחפים באויר ובאו אנשים בלתי-מנוסים וחטפו אותם בלי הבחנה יתרה ובלי עכל אותם כראוי.

בשעות טרופות כאלה מסתפקים גם אמני-עט במאוויים שלא נתבכרו, מקרימים עליהם עור ובשר ומדובבים אותם בעל-כרחם. ככה עשה טורגיניב בשעתו בדעות הניהיליסטיות שגישם בבאזארוב וככה התנהג גם הסופר הצרפתי אנדריי ג'יד בדעות הקומוניסטיות, ביחוד בסיפורו „לאמורטלייט“.

ליבאנדה גם הוא תפס במהירות רגשנית ב„אותיות פורחות“ כאלו, שלא מצאו עדיין את נושאיהן, ולכן כבדי-תנועה הם גבוריו, ביחוד בסיפוריו הראשונים, משוללי ליחות וחיוניות, שבפטפוט בלבד ניחה להם. הם יוצאים משום-מה לאויר העולם מבוגרים יותר מדי, עמוסי נסיונות החיים, טעוני תכניות מעובדות ומלאי אמונה בהתגשמותן. אין בהם מאותם הספקות המענים של בני המעבר, מאותם הקרעים הנפשיים המכניעים אותנו באמתות הטראגית שלהם שאנו מוצאים בגבורי פייארברג וברדיטשבסקי. לפני גבוריו של ליבאנדה הכל חלק ומיופה הספקות הותרו, הבעיות נפתרו והחיים מלאים הוד נצחון. גם הציוריות שלהם היא תמיד טרקלינית בשעה שזו של בעלי-דבבם דהה וכמושה... הנה ארנולד זר' איזיק בסיפורו „המחסן למיני מכולת“ (או כפי תרגומו של רייציסון: „המרכולת“). בקרון אחד נפגשו והתיישבו באי-כח של שני זרמים מתנגדים — אחד אהוב, השני שנוא למספר. לראשון, לארנולד הצעיר, מצח רחב ומקומט — אות הוא, „כי הוא, בן העשירים, כבר הספיק להתעמק הרבה בחיים ותביעותיהם ועולמו הפנימי נמצא במצב של עירנות תמידית“. לבושו נקי ומגוהץ ומראהו „כאירופי גמור“, סימן

י פ ה ל ב ג ר ו ת ר ו ח נ י ת . והשני, ר' אייזיק, ה ש נ ו א , הוא ב ה כ ר ה בעל חוטם יהודי מגובן, תנועות רשלניות ומגוחכות ומלבושיו — מין תרכובת של טיפוסים שונים שנבראו לצאת ידי חובתם לשלטון המקומי ולמסורת הרחוב.

ככה יושבים שני האנשים האלה ומשוחחים בידידות גמורה על העולם ויושביו. הזקן שואל והצעיר משיב, הראשון מתחכם והשני מתענוו, ושינויי הדעות וההשקפות מתגלים מאליהם. הזקן עוצם את עינו השמאלית, מביט בערמומית נסתרת בפני הצעיר כאיש שהרגיש איזה עסק טוב לפניו, ומציע לו "נכבדות" עם הגביר של עירתו, והלו מסרב מפני הטעם הפשוט, כי נשואי-חטיפה אלה היו נעשים ל פ נ י ס , "ועכשיו צריכים מתחילה לחזור אחרי העלמה"... ר' אייזיק מחייך חיוך של בוז: לחזור אחרי הארוסה? זהו פרי הקריאה בספרים החדשים המבלבלים את הדעת... ה י ה ו ד י צ ר י כ ל ח י ו ת כ מ ו ש ח י ו א ב ו ת י ו ...

זוהי המרדות של ה"חדש" נגד הדתיות היתרה והשמרנות של ה"ישן" — קוים חיוורים ועמומים שאינם מגיבים על הרגשות הפנימיים של הדור. אולם התרשים טרם נגמר. לארנולד יש גם רע משכיל העוזר לו בהפצת דעותיו בין הצעירים. שמו הוא מ א ר ק — אל תולזלו בשמות — והוא קורא את ה"אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטום'ס", גם אחות יש לו והיא מנגנת על הפסנתר את האריות של האופירה האיטלקית — הכל לפי הדרישת של החדשנות. ארנולד עורך יומן מפורט וממנו אנו לומדים הרבה מנוסחאות הדור, מספיחו ושחיסו. אנו שומעים על "החדר המזוהם", על ה"מלמד" הפרא, על הסביבה הממיתה כל רגש חי, על "פנסי ההשכלה" שחדרו אל העיירות הנכחדות בדמותם של "מורים מתקדמים, הזורעים גרעיני יופי ואנושיות בלב חניכיהם". אחד מאלה הנאורים היה המורה לתנ"ך, וואולף, "המטיף לשחרור גמור מעול החוקים הדתיים המכבידים". ליבאנדה מעיד עליו, כי בשעת שהרצה את דעותיו על החיים והיהדות, "פניו קרנו מאיזה אור פנימי ועיניו בערו כגחלי אש ולבות השומעים השתלהבו למלחמה בשביל רעיונות ההשכלה והפצת זרע הטוב והחסד בעולם".

וכך אנו פוגשים את ארנולד מגשם בחיים את הרעיונות האוטי-ליטריים של מורו. הוא עוזר לאיזה דריליק, שפשט את הרגל, לעמוד על רגליו אחר נפלו. הוא מבצר לו מקום במחסנו הגדול שפתח בעיר. הוא

גם מאחד את הנאהבים והנעימים, בתו של אותו דרילין ואהובה, שנתרחקו בזרוע, והאהבה הראשונה „ברחוב“, הנעשית על-פי חוקי החדשנות ונימוסיה על כל ציציה ופרחיה, נוחלת נצחון גמור.

מביטים אנו על כל הבריות הממלאות את הסיפור, על כל אלה הוואולפים, הארנולדים והפלדים המוצגים לפנינו ורואים כי בתור אנשים חיים — חסרי-דם הם. המאורעות כאילו חוברו בעל-כרחם והמעשים נחרזו בשביל מטרה של תעמולה. בכל זאת מורגשת גם פה ידו של אמן, החש את דפיקות הזמן והשינויים הקלים המתהווים באויר.

ג

הסיפור עשה רושם, לא מפני השלמות האמנותית וכשרון היצירה שנתגלו בו. כאמור, היה בו הרבה מן השטחיות והצעקנות על החנופה הדתית וקלקולי החיים שמקומו יכירו יותר בהערכות פובליציסטיות והמזכיר לנו בסגנונו את „המכתבים המינסקאיים“. אבל הגיטו היהודי נעשה לאט-לאט בית-קיבול לדעות הרעננות של הדור, וכל רעיון מבריק והבעה רגשנית חזקה העטופים בהומור דק ומרפרף והקולעים ומכוונים אל ה„גושנות“ — מיד מצאו להם מהלכים במרחבי הרחוב, והנוער היהודי התנפל עליהם ובלע אותם בתיאבון חולני. לידי קליטה גמורה לא הגיע הדבר, ולכן רבו עדיין המפקפקים והנואשים. את המצב הזה הרגיש גם ליבאנדה המספר ותיאר אותו בסיפורו „שמואל גומפרץ“. שמואל, נצר ממשפחה חסידית, נתפס להשכלה ונעשה לנביא התנועה ומבשרה האדוק. הוא עורך אספות חשאיות, מטיף לתיקונים יסודיים בחיים הדתיים של עמו, מיסד אגודת מתקדמים רבת אוכלוסים, שמטרתה להפיץ דעת „זלהלחם נגד הקפאון המוסרי של הסביבה. הוא — הראשון בעירו לגשם בפומבי את „שאיפותיו האסורות“ בחיים, בשלחו את בנו ובתו אל בתי-הספר של הגויים. אולם פתאום, כמו על-ידי מגע של מקל-קסמים, הוא מתחיל להתקרר מעט-מעט אל התנועה שהוא היה יולדה ומחוללה. „הרעיונות החדשים הם חסרי תוכן חי וחמימות מלבבת“, והוא שב להתחמם בתוך פינתו העזובה בבית-המדרש. גם בתו האהובה פרדריקה-פריידלה, שחלמה על חיי חופש ודרור בחיקו של איזה דוקטור לפילוסופיה, גמרה באופן מצוי: היא נישאה לאלמן עשיר, ושניהם פתחו חנות למכולת, והצליחו. בכל הקאריקאטורות שבאחדים מגבוריו, הנה הרעיון היסודי —

ה א ו ר י ר י ו ת ו א י ה ב ס י ס י ו ת ש ב ח ד ש — מצא את ביטויו בסיפור באופן פחות או יותר אמנותי.

אבל אם בסיפורי תעמולה לא נתגלה עדיין כשרונו של ליבאנדה בכל עצמאותו המלבבת, הנה ב"רשמי העבר" שלו אנו מכירים כבר בגרות אמנותית במידה מספיקה. המספר חודר לעומק החזיונות החולפים לפניו, מעבירים דרך צינורי הרגשתו העדינה ומציגם חיים, מלאי צער וגעגועים. אין פה עוד אותו הלגלוג הזול לשרידי העבר ולמוסדות ציבוריים שנתיישנו. יגון הגוויעה ועצבון הלידה מרחפים על פני בין השמשות של התקופה ורגש עדין מוצנע נוגע ומטפטף מעל פני המאורעות והמעשים. זלמן הארץ-ישראלי, ב"פחדנות מפני בית-הספר", היושב כלוא כל השנה ב"חדר" שלו בתוך הבלילה של עגלות, עופות ותלמידים, ורק בשמחת-תורה הוא משתחרר מן החילוניות המדכאה, ובמצב של התעלות הנפש הוא מושך אחריו חבורה שלמה והולך רגלי לארץ-ישראל לקדם את פני מלך המשיח אינו מגוחך כלל בשעת "התפשטות הגשמיות" שלו וגם בשעה שהוא עומה נדהם לרגלי השמועה הנוראה על-דבר ביאת ד"ר לילינטאל העירה. ככה אין אנו נרתעים מפני "השיחות המהבילות" של חברו על מלחמות גוג ומגוג ובני דן שצלחו את נהר סמבטיון והולכים לשחרר את עמם משעבוד הגלות. שני הטיפוסים האלה הם א נ ו ש י י ם בצערם ותקוותיהם. כמו כן התיאורים של החיים הפנימיים בבית-הספר ואופן ההרכבה של הרעיונות החדשים בלבות התלמידים הם חיוניים ומושכים באורותיהם וצלליהם. עולם חדש וחומר מעניין לתולדות ההשכלה ברוסיה.

ד

עוברים אנו על פני הסיפורים "בפאות של מלמדי", "שני מחנכים" ודומיהם, המטפלים גם הם בחדשנות של התקופה והמעבירים לפנינו אותם "הגבורים מסקלי הדרך ומסוללי המסילה" למצביהם השונים ברגעים המכריעים בחיים, ונגשים אל אותו הסיפור של ליבאנדה, שעשה רושם גדול בשעתו וגרם תסיסה מוסרית ברחוב היהודי וחילופי דעות עזים בספרות הרוסית הכללית של הדור.

שם הסיפור המרעיש הוא "שעת חירום". תכנו, עם כל הבלטת המאוויים החדשים של הדור שיש בו, שונה לגמרי מהקודמים, כי הנושא שלו אינו התעמולה ההשכלתית הרגילה עם ניביה הנבובים. זוהי בעיה

חברתית רצינית שנולדה לרגלי היחסים התמידיים בין הרוסים והפולאנים והשאיפה החשאית של האחרונים למרד ולביצור שלטון עצמי משלהם. הגעגועים הנסתרים של הפולאנים גירו גם את השכבה היהודית בחבל ווילנה ואגפיו וביותר השפיעו על צעירי בני ישראל שלא הסתפקו בפירורים הבודדים שהשליכה להם הממשלה הרוסית והם נועזו לחלום על־דבר מוֹלֵדֵת מִשׁוֹת פֶּתוּחַ פֶּשֶׁט גִּמְוֹר שֶׁהוּבִטְחוּ לָהֶם בִּסְתֵר עַל־יְדֵי הַפּוֹלָאֲנִים הַיְהוּדִים, בִּשְׁעָה שֶׁהָיוּ זְקוּקִים לְעִזְרָתָם. הַחֲבֵרָה הַיְהוּדִית נִחְלָקָה לְשְׁתֵּי מַחֲנוֹת — לְפִאֲנִפּוֹלָאֲנִים וּלְרוֹסוֹפִילִים. הִיתָה הַתְּנַגְּשׁוֹת הַדִּדִית וּמִלְחַמַת דַּעוֹת, וּלְיִבְאֲנָדָה קִלְטָת אֵת הַרְעִידוֹת הַדְּקוֹת שֶׁבַחֲבֵרָה וּסִידֵר אוֹתָן לְיִצִירָה. „שַׁעַת חִירוֹם” הוּא רִטֵט עֲדִיף שֶׁל גּוֹשׁ צִיבוּרִי וּלְפִיכֵךְ הוּא כְּלִיכֵךְ שׁוֹבָה בַּהֲרַצְאָתוֹ הַמְּלַבֶּבֶת, בְּרִבֵּי־גוֹוֹנִיּוֹת שֶׁבְעֵלִילוֹתָיו וּבְאוֹתוֹ הַבִּיטוּי הַעֵז שֶׁהַמְּצִיר נֹתֵן לְרַגְשׁוֹתָיו.

אַרְקָאֲדִי סַאֲרִין שְׁלוֹ הוּא הַמַּחֲאָה הַיּוֹתֵר עֲזָה נֶגַד הָאֲבֵאֲנִטוֹרָה הַפּוֹלָאֲנִית וְהַהֶפְגְּנָה לְאִזְרַחֲיוֹת הַרוֹסִית. „פּוֹלָאֲנִיָּה הַפְּכָה אוֹתָנוּ לְעַם שֶׁל חֲנוּנִים בּוֹזִיִים וּמַעֲוֹלִים לֹא חֲשָׁבָה לְהִיּוֹת לָנוּ לְמוֹלַדֵּת... הִירִידָה הַמוֹסְרִית הוֹלְכַת וּמִתְגַּבֶּרֶת בְּכָל שְׁכֻבוֹתֶיהָ הַצִּיבוּרִיּוֹת. כּוֹלֵם עֲסוּקִים בְּגִירוֹי הַנְּטִיּוֹת הַשְּׁפִלוֹת. הָאֲצִילִים שׁוֹנְאִים אֵת הָאֲכָרִים וּשְׁנִיָּהֶם בּוֹעֲטִים בְּגִרְמָנִים. עֲכָשִׁי יִתְחַיֵּלוּ חֲנִיכֵי אֶהְיֶה אֵלֶּה מֵאֵת נֹו הַיְהוּדִים... בְּרוֹסִים, לְהִיפֵךְ, שִׁפְעָה שֶׁל כַּחוֹת רַעֲנָנִים, וְכָל מִי שִׁישׁ לוֹ עוֹדֶף, הוּא מִשְׁתַּף בּוֹ אֵת חֲבֵרוֹ בְּלִי צְרוֹת עֵין. צִרִיכִים רַק לְמַצּוֹא אֵת הַגִּישׁוֹ אֵל הַלְּאוֹמִיּוֹת הַרוֹסִית.”

לְפִקִּיד הַרוֹסִי, הַקּוֹרָא אֵת סַאֲרִין לְבִירוּרֵי דְבָרִים, הוּא עוֹנֶה בְּגֵאוּהַ וּבַהֲכֵרָה עֲצֻמִית, כִּי הַיְהוּדִים רְגִילִים בְּנִגִישׁוֹת וְאִין כַּח בְּעוֹלָם שִׁיעֲצוֹר בְּעַד שְׁאִיפּוֹתֵיהֶם לְתִרְבוֹת הַרוֹסִית וּלְאִזְרַחֲיוֹת שֶׁלָּהּ. סִגְרָתָם בְּתִי־הַסֵּפֶר הַמְּשִׁלְתִּיִם, הוּא קוֹרָא, וּנְפִתַח פְּרִטִיִם, הַשְּׁבַתָם בְּתִי־מִקְרָא וּמוֹעֲדוֹנִים, נִלְמַד וּנְקִרָא בְּמִרְתָּפִים, בִּיעֲרוֹת וּבִיתֵר הַפִּינּוֹת הַחֲבוּיּוֹת — לְרוֹסִיִּים נִהִיָּה. אֵלוֹ הָיוּ מְעֲרָכֵי הַלֵּב שֶׁל הַסִּיעָה הַרוֹסִית בַּחֲבֵרָה הַיְהוּדִית שֶׁל שְׁנוֹת הַשְּׁשִׁים.

וּמִצַּד שְׁנִי, כְּאִמּוֹר, נִהוּ רַבִּים מִן הַצִּעִירִים אַחֲרֵי הַתְּרַבּוֹת הַפּוֹלָאֲנִית הַמְּזַהִירָה, וּבִיּוֹתֵר הַצִּעִירוֹת, שֶׁנִּתְלָשׁוּ מִן הַקְּרַקֶּע הַטְּבַעִי שֶׁלָּהֶן וְהָיוּ מִתְּגַעְגְּעוֹת לְאִיזָה רַעִיּוֹן חֲדָשׁ. בְּרַק הַטְּרַקְלִינּוֹת שֶׁל בְּנוֹת הָאֲצִילִים הַפּוֹלָאֲנִים עִיּוֹר אֵת עֵינֵיהֶן שֶׁל בְּנוֹת יִשְׂרָאֵל הַנְּאוֹת, וְהַמַּחֲמָאוֹת שֶׁפִּיזְרוּ

להן אבירי המלה, נסכו בקרבן רוח שכרון. מרי טידמאן, סופיה אהרנסון והאמיצה שבכולן, סופיה קראנץ, כולן הן ילידות התהו שבחיים היהודיים, המגששות בתוך ערפל, הכמהות לספירה אחרת לשכך בה את ההמיה הנפשית והשאיפה למרחב.

ואותה „הספירה האחרת“ שאליה נתקבלו בנות ישראל באהבה גלויה ובשנאה מסותרת, מתאר לנו ליבאנדה בכשרון ובחריפות. הנה הם כל אלה הגאווותנים מנעימי מלל וחדלי מעש, המקשקשים בכידוניהם והמצלצלים בחרבותיהם לעשות רושם על אהובותיהם ופילגשיהם. מוקיוני המהפכה המתכוונים לרגע מ כ ר י ע בחיי עמם ו מ ד ק ד ק י ם בעניבותיהם כאילו הם יוצאים למחול. אתה מרגיש גם כי רוח נבואה נצנצה במצייר בשעה שהוא שם בפי הכומר קאראבצינסקי את דברי הרעל על עתידות היהדות בפולין החפשית, דברים שנתגשמו במעשה אחרי דור אחד, כשהאחרונה הגיעה כבר לאידיאל השלם של השחרור הלאומי והממלכתי שלה.

ה

כעשרים שנה עברו מזמן ההופעה של „שעת חירום“ וליבאנדה מטפל שוב ביחסים ההדדיים של הפולאנים והיהודים. בשני הסיפורים ההיסטוריים שפרסם, „עיר ובהלות“ (לפי תרגומו הבלתי־מדויק של ה״יז ב״כנסת“ של שפ״ר) או „אפו ורצונו של אציל פולאני“, ו„אברהם יוסיפוביץ״ הוא מצייר את האצילות הפולאנית מן המאה השבע־עשרה, היהודים והשחצנית, את זדון לבה ופחזותה, מצד אחד, ואת המועט היהודי שנודלג באחוזותיה, חיי הבלימה שלו והכפיפות התמידית ל„פריץ“, מצד שני. הסיפור הראשון פשוט ובלתי־מסובך: האגדה הניסביזשית על אחור הראדזיבילים שכעס על הממשלה הגבוהה, שההינה לצוות לו, לדוכס הגאווותני, לסדר את עיניני היהודים באחוזותיו על־פי התכנית הכללית ולשלוח את האחרונה למשרד לעניני היהודים שנוצר לתכלית זו בווארשה. בחמתו פקד לאסוף את יהודי ניסביזש אל מגרש העיר, לירות בהם מן התותחים הכבדים ולאבד את כולם בבת־אחת, „למען ידעו שם ה ב ו ע ר י ם ב ו ר ש ה , כיצד מסדר דוכס ראדזיביל את עניני היהודים על־פי ד ר כ ו ה ו א ואין לאחרים להתערב בדבר“... השמועה התפשטה בעיר, כי הדוכס, שעניני כל התושבים היהודים היו

כלות לתשובתו הביתה, נשתגע פתאום ורוצה להפטר מהם ביריה. כל העיר חרדה והתגעשה. העמידו עליו רעים וידידים, אבל הדוכס באחת: אין הוא "יכול למחול" על העלבון מצד הנבלים בווארשה, והיהודים מהם כי ישים אליהם לב? באחרונה פנו אל הכומר הקתולי, איש ערום ובעל נכלים החביב מאד על פקידי החצר. הכומר התראה עם קצין הפלוגה הארטילרית, ופקודת הדוכס מתמלאה באופן ש"הזאב נשאר שבע והכבשה שלמה". היהודים אמנם התקבצו על המגרש, התותחים הרעימו בכח, אולם היריות היו ריקות ואיש לא ניזק...

האישיות המרכזית של הדוכס תוארה בחריפות רבה, אך כל כחו של הסיפור הוא באפיזודות שלו ובתיאוריהם הצדדיים. שכנא הגביר, "אחד ממקורביו" של הדוכס ההפכפך בשביל שהוא דרוש לו למשחק הנרדשיר או "לתלותו על העץ בשעת הצורך", מובלט בצערו היהודי המיוחד ובהכנעתו, וגם בחופש הפנימי שלו ובסבלנות-ברזל לשאת בדומיה את אשר נטל עליו הגורל. כמו כן קורנים אלינו מן העבר הרחוק החיים הרוחניים המוצקים של היהודים, מסירותם לדתם, שקידתם על כבוד משפחתם וטהרתה וחינוך בניהם. אנשים כר' שכנא הנזכר, כרב הקהלה ר' יעקב שמואל, קרפל השמש וגו', בכל תמימותם הנפרזה ואדיקותם היתרה, הם עמודי אור המאירים לנו את חיי הנוד בצדקתם וברגש המוסרי המפותח שלהם. פה מורגשת כבר ההשפעה המפכחת של שנות השמונים על רוחו של ליבאנדה. בתיאורו של ליל תשעה באב בבית-הכנסת התגנבה נעימה בלתי-רגילה בדבריו: קובלנה עזה על עם ישראל, שבגעגעויו אל ארצו, "שכח לקשור את העבר עם ההווה והעתיד שלו, עד שהכוונה הנשגבה ששמו מיסדי דתנו ב"קינוח", התנדפה והבל קבל צורה של מנהג קפוא וחסר טעם" — דברים קצת זרים בפי אחד מחסידי ההתבוללות...

השינויים ברוח המספר מובלטים ביותר ביחסו החם ליהדות המסורתית בסיפורו המצוין "אברהם יוסיפוביץ". האחרון היה תלמיד מובהק של ר' משה לאנדוי, מתחילה האב"ד בעיר בריסק ואחר כך רב הכולל בקראקו, ובנערותו היה מפורסם בשם "העילוי מברייסק". כשרונותיו הגדולים של אברהם, ידיעותיו המרובות בתורה ובמדעים הכלליים, גם דעתו הרחבה בהוויות העולם ובעניני הכספים, הרימו אותו על גרם המעלות של סחר הארץ והנחילוהו גדולה ושם טוב כאיש אמונים, סוחר

חרוץ וגם באנקאי מפורסם, עד ששמו הגיע לאזני סיג'זמונד הראשון, מלך פולין.

בראשית ימי ממשלתו של המלך הצעיר היה המצב הפוליטי במדינה נורא. דברי הממלכה יגעים ומסוכסכים. היחסים המדיניים בינו ובין שכניו, ביותר עם ממשלת רוסיה, היו מתוחים ומכל עבר ארבו לו אויבים הלוטשים עינם על ארצו. גם מצב הכספים לא היה טוב מזה. בוגביטוביץ, שר האוצרות אז, היה גבור חיל בשדה ציד ומנגן זריו, אבל בתור שר האוצרות היה גבר לא יוצלח וחובות הממשלה עלו בימיו למעלה ראש. סיג'זמונד שם את עיניו באברהם בן יוסף והציע לפניו משרת שר האוצרות בתנאי שימיר את דתו בדת הקתולית השלטת. מתחילה התנגד להצעה, אבל כאשר הראה לו המלך את פקודת הגירוש המחכה לאחיו במיאנו, ביקש ארכה לשבוע להתיישב בדבר.

באמנות רבה מציין ליבאנדה את מלחמתו הפנימית של גבורו, תשישותו נגד הרמזים הדו־משמעיים של אשתו היפה, כשלונותיו וצערו הגדול. לבו של אדם זה היה קרוע מספקות. מעבר האחד: כבוד וגדולה, חיי אצילים והתרוממות ממצב עמו השפל, ומעבר השני: ירושת־אבות עתיקה, עלבון אומה דוויה והשפעת מורה גדול, ועל הכל — גירוש אחיו מנפות פולין. . . במה לבחור? והוא בוחר ב"אניסות", באמתלה, כי רבים מאחיו עשו כדבר הזה וניצלו, והוא חשב גם להביא פדות ורווחה לעמו. . . רגעי הראיון של התלמיד והמורה הגדול מחרידים בעומק צערם וגודל כאבם. באחד הלילות התגנב אברהם יוסיפוביץ אל חדרו הצר של המורה. הוא היה שקוע בספר שלפניו ולא שם אליו לב. פתאום הרים את ראשו והכיר את תלמידו הבוגד — והתחלחל. הלז התחיל בקול נמוך ובחלקת לשון להצדיק את מעשהו, כי הכל נעשה לשם שמים ולטובת האומה, אבל הזקן גער בו בנזיפה ולעג ל"המרה לשם שמים" זו וגרש אותו מחדרו.

ליבאנדה הציץ אל תוכה של היהדות ההיסטורית, הכיר בנצחיותה, הבין את ערכה האנושי ומהותה המוסרית, והחיוך של לגלוג שלו חלף, והכל נתבהר לו. . .

ז

נתחזור לו, כי לא "באזרחיות מלאכותית ובהתמזגות שלמה עם היסודות הבריאים של העם הרוסי" תלוי אשרו של העם העברי; כי לעם

זה יש תרבות לאומית נעלה, הטעונה טיפוח וטיפול מרובה ב ש ב י ל
ט ו ב ת ו ה ו א ו ה צ ל ח ת מ ש ל ה ע מ י מ שהגורל הביא
אותם לידי שיתוף עבודה.

אמנם לא בבת־אחת נפתחו לפני סופר זה שערי אורה אלו ונגלתה
לו השכינה הלאומית בכל זיוה והדרה. לאט־לאט ובצעדים אי־בטוחים
נגש אל הערפל. הוא התחיל בחיטוטים וחיפושים פנימיים, בבקשת פגימות
בקרב האומה עצמה. במצב הנרגש שבו נמצא ליבאנדה באותו זמן, דיה
היתה לו הערה בעתון „איזראעליטא“ הווארשאי על הבזבוז הנפרז של
נשי ישראל ועל החפץ להתהדר שלהן, להפליט מעטו דברים עוקצים שעשו
בשעתם רושם מדכא על הקוראים.

בהשקפותיו „מעל גדות הוויכסל“ בעתון „היהודי־הרוסי“ הוא מטיל
בראשונה את האשמה של שנאת הסביבה הנכרית אלינו על הנהגתנו
הציבורית הגרועה, הנותנת מקום לחשדנות, ועל החמרנות הגסה שאנו
שקועים בה. אבל אחר כך, כשהוא מסתכל בחינוכו של הדור הצעיר,
אנו שומעים כבר נימה אחרת בדבריו.

מה הם הדברים המקשרים את לבות הצעירים לעמם? — צועק
ליבאנדה בכאב, בהתאוננו על הזנחת היסוד הלאומי בחינוך העברי, —
האם המסורה הלאומית־הדתית שלנו? אבל חניכינו אלה לועגים לעברנו
הנעלה וטווים להם עתיד חדש רווח תאוות ותענוגים! אך אולי יש לנו
עינויי־עם משותפים? אולם ילידי אושר אלה מעולם לא הרגישו בצרת
עמם ובעלבוננו הנורא... איזו תהום מפרידה בינינו. הם, בעלי הזכויות
שבנו, הצפויים להנאות העולם הזה, ואנו, יהודי הגיטו, נישא עול ועוני...
הבאתי את דברי ליבאנדה בקיצור האפשרי למען הראות על מהלך־
המחשבות החדש שלו עוד לפני המשבר בחיי אחיו ברוסיה.

אבל הנה באה שנת 1881 החקוקה בדמע ודם על לוחות דברי ימי
עמנו ברוסיה. אם בראשונה חש הסופר רק ממרחק ידוע את הזעזועים
הקלים המתחוללים באויר והמבשרים יום רע, הנה נגלתה עתה לעיניו
מפלצת השנאה בכל עומק כיעורה. לבו הכואב הרגיש פתאום משנה שברון
על האכזבה שלו באידיאלים הנצחיים של האחוה הכללית ועל ההונאה
מדעת שגרם בעטו השנון לעמו הסובל. נדהם ומבולבל עמד בתוך גלי
המקרים והמאורעות, אולם עד מהרה התאווש והתחיל מביט על הנעשה
סביבו בגאון לאומי ובהכרה עצמית מיוחדת.

מעניינת בנידון זה חליפת המכתבים בינו ובין אוהבו די-פולה, מי שהיה העורך של „המבשר הווילנאי“ בשעתו. האחרון מזרז את ליבאנדה לעזוב את הנושאים היהודיים המביאים לידי צמצום הדמות ומקטינים את ערכו הספרותי, ולהקדיש את עטו לתיאור החיים הכלליים. לתכלית זו הוא יועץ לו לארגן נסיעות תכופות לערים הגדולות ולהסתכל באופן אינטימי בחיים הסובבים, „ואז בצדק יהפך לליבאנדה ש ל ו , לסופר רוסי באמת“...

בצרור המכתבים של ליבאנדה אין תשובה ישרה על המכתב הזה, אך השקפתו על הענין שנגע בו חברו נבלטת ממכתב אחר ששלח אליו המספר בשלהי הסתיו של שנת 1881. לליבאנדה אי-מובנת וכמעט מוזרה הטעמתו התכופה של די-פולה על ה ר ר ו ס י ו ת , כאילו דבר הולדתו ברוסיה וכתובתו בשפת ארצו מ ח י י ב י מ א ו ת ו לקלוט את החיים הכלליים „ ב מ ל ו א מ עם כל מה שמלווים אותו בהם בתור בן תרבות“... הוא מדגיש דרך אגב את שתקנותם המבישה של בני ארצו וגם של הגדולים במשמע, אחרי הפרעות. טורגיניוב הסתפק בנדבה פעוטה של מאה רובל, ועל הצעתו של המומר סורקין למחות נגד הפרעות, ענה, כי הוא אינו פובליציסטן וקולו לא ישמע, בעוד שאנשים כווירכוב, מאמזן ופיכטה הרעישו בדבריהם את דעת הקהל בגרמניה והועילו הרבה לקיבוץ הכספים לטובת האומללים בארצם. באחרונה מביע ליבאנדה לחברו את שמחתו, כי עכשיו נפתחו שערי „ארצות המזרח“ לפני הנודדים היהודים וחלוצינו כבר שמו לדרך פעמיהם...

הסופר אינו מזכיר עדיין ב ג ל ו י „את השאיפות הלאומיות לארץ אבות“. הוא, המתבולל של אתמול כאילו מתבייש עוד לדבר על תחית הארץ והתגשמות חלום האומה . . . אולם מעבר לתודעה מבריקים כבר ניצוצי אור של רעיון מחלחל והניצוצות האלו מתלכדים ומחכים רק לצו הרגע להשתלהב ולהאיר את עולמו הפנימי של הסופר-החווה . . .

ז

התלאות והצרות המרות, שבאו על אחינו ברוסיה כעין תולדה מחויבת מן הפרעות והחוקים המעייקים, השפיעו על מצב רוחו של ליבאנדה במידה כזו, עד שבסוף שנת 1881 ניכרו בו סימני אותה המחלה הנוראה שהביאה עליו אחר כך את המות. הוא, העליו, אוהב החיים והחברה,

התבדל פתאום מחברת בני-אדם, לא הזמין אליו חברים, לא קבל כל הזמנות מצדם של אחרים והיה חי חיים בודדים ושוממים סגור בתוך מעונו. רק פעם אחת — מספר ב. גולדברג הווילנאי — בליל תשעה באב של אותה השנה הזמין אליו ליבאנדה את חבריו אל הקייטנה שלו "תל ליבאנדה" להתפלל ולקרוא את ה"קניות", וגם הוא קרא את ה"קניות" ברגש עז וכמעט שהתמוגג בדמעות, עד כי כל המשתתפים במנין הזה לא יכלו לשכוח את המאורע ימים רבים. ואין פלא בדבר — הסופר היה מביט על צרותיו של עמו כעל עינוייו הפרטיים וכל המאורעות האכזריים שעברו על הראשון הכשילו גם את כחותיו האמיצים וכרסמו את שרשיו של האלון החסון הזה.

משאיפות הטמיעה וההתבוללות נרפא ליבאנדה בעת ההיא כולו ולא היה מתבייש להודות על טעותו בגילוי לב. עכשיו נעשה הרעיון של תחית עם ישראל בארצו ופיתוח סגולותיו המיוחדות לחזון לבו. באחד הפיליטונים המצוינים שלו בעתון "השחר" הרוסי בשם "חלומי של מפקפק" הוא שם בפי "כליה", אלילת ההיסטוריה, העומדת לפני כסא הכבוד ומקטרגת על העמים, את האשמה הזאת נגד בני עמנו, "כי הם נכונים תמיד לוותר על תכונותיהם העצמיות הלאומיות בשביל נזיד עדשים". והיא, האלילה, טוענת בצדק: אם אי-אפשר לרדת מעל במת ההיסטוריה בתור עם, מפני אי-הטבעיות שבמעשה זה, אז יפסיקו על כל פנים את ה ת נ ו ד ה ה ת מ י ד י ת וההתחברות פעם לזה ופעם לזה, ויחשלו להם "טבעת לאומית משלהם" ואז יהא נאה להם ונאה לעולם. . . .

משנת 1882 ואילך אנו מוצאים את ליבאנדה בין ראשי החובבים, עומד בחליפת מכתבים עם ל. פינסקר, פ. לווינסון וגו'. והם מתייעצים אתו בכל הנוגע לתנועה החובבנית. במאמרו במאסף "פלשתינה", שיצא על-ידי ל. ברמאן וא. פלקסר, הוא רואה בתנועה הזאת, הפלשתינאית, כעין השראה עליונה וביטוי לאומי בהיר לשחרור הרצוי מחיים פאראזיטיים והבלטה לפני כל העולם, כי עם ישראל רוצה ומוכשר לכוון את מעמדו בתור עם בארצו ההיסטורית. "האולטימאטום הלחמי" שהגישו לנו העמים, הוא אומר, נתקבל מאתנו ברצון, ובעתיד נשתדל למלא את שוקי העולם בתבואות ארצנו והיא תנעים לנו את קשי העבודה ותשכיחנו את החיים המרים בארצות נוד... בשנת 1885 מלאו עשרים וחמש שנים לעבודתו הספרותית של

ליבאנדה. ידידיו ומכבדיו הרבים גמרו לחוג את חג יובלו ברוב פאר והדרת-עם כיאות לסופר גדול ולעובד ציבורי חשוב כמוהו. ראשון לעבודה היה א. לאנדוי, עורך ה"וואַסחאָד", אחד ממעריצי ליבאנדה. כאשר נודע הדבר לליבאנדה, התנגד לחגיגה בכל חום נפשו ומכתבו בנידון זה כה אופיני ומתאר לנו את תכונתו של הסופר וטוהר לבו:

"מודה אני לכם, חברי, על רצונכם הטוב ורגשותיכם, אולם אני מביע מחאה נמרצה נגד הפומביות והשאון השנואים עלי ונמאסים בעיני. חגיגות ממין זה, שנעשו רגילות בימים האחרונים, חושב אני למלאכותיות יותר מדי, שריח צביעות וחנופה נודף מהן ואינן מבטאות כלל את מערכי לב העם אל סופריו. אם העם בהמוניו מסידע את מספרו ורועת עצמה ומזלזל בה, מה מקום וערך יש לכיבודים פומביים שמחלקים ליוצרי הספרות ובוראיה? חגיגה כזאת, אם תמצא מקום, תהא למרות רצוני ותחשב לי לעלבון אישי. הלא אני איני עורך חג לאלה שקראו אותי עשרים וחמש שנים, והם וודאי אינם חייבים לערוך חגיגות לאיש שעבד קשה מבלי הבא, לצערן, איזו תועלת ממשית ומבלי תקן דבר בחיי בני עמו... ההכרה הזאת, חברי, אמנם מעציבה, אולם יותר מעציבה היא הקטרת לבונה לאדם שאינו ראוי לה כלל"...

אלו הן מחשבותיו הנוגות של סופר יהודי שחי עם עמו, נלחם עליו בדם לבבו ובעטו השנון, חלם חלום תחיתו ותקוותיו, ירד אלי קבר ונשכח — וגם ספריו לא זכו להוצאה מיוחדת...